

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 80 ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΤΕΛΕΙΑ. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ, ΠΟΛΕΜΟΣ, ΔΙΚΗ, ΕΡΙΣ, ΧΡΕΩΝ

Εἶπε ἀκόμα ὁ Ἡράκλειτος:

*«Εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἐόντα ζυγόν,
καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν
καὶ χρεῶν»* (ἀπ. 80).

Ἡ ἑρμηνεία καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀποσπάσματος 80 στή σημερινή ἑλληνική γλωσσική μορφή, ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλες γλῶσσες παρουσιάζει δυσκολίες ἐξ αἰτίας πρῶτον τοῦ φορτισμοῦ τῶν σημασιῶν τῶν λέξεων μέ συναισθηματισμό ἠθικοῦ χαραχτήρα καὶ δεύτερον ἐξ αἰτίας τῆς ἐπισκίασης τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῆς κάθε λέξης.

Πάρα πολλοὶ φιλόλογοι κι ὀναγνώστες ἀρχαίων κειμένων, πρό πάντων ἑλληνες, κάνουν τό λάθος νά πιστεύουν ὅτι οἱ σημασιολογικές ἀλλαγές στό ἀρχαῖο ἑλληνικό λεξιλόγιο δέν εἶναι μεγάλες. Αὐτό εἶναι ἐπιστημονικό λάθος. Ὑπάρχουν λέξεις πού ἡ σημασία τους δέν ἀλλάξε καθόλου ἢ ἐλάχιστα. Ἀλλά ὑπάρχουν πολλές λέξεις πού ἡ σημασία τους ἀλλάξε πολύ, γιατί συμβαίνει δίπλα στήν ἀρχική παλιότερη σημασία νά ἀναπτύχτηκαν κι ἄλλες κατοπινά, ὥστε ἡ ἴδια ἡ λέξη νά ἔχει διαφορετική σημασία, ἀνάλογα μέ τήν ἀπαίτηση τῆς ἀνάγκης τῆς ἔκφρασης, τῆς ἀνάγκης γιά ἀκριβέστερο προσδιορισμό αὐτοῦ πού θέλει νά εἰπεῖ ἐκεῖνος πού χρησιμοποιεῖ τή λέξη.

Οἱ μεταφραστὲς εἰσάγουν στίς ἀποδόσεις-μεταφράσεις τους ἕναν ἠθικό, συναισθηματικό

τόνο χρησιμοποιώντας τις λέξεις-έννοιες δίκαιο (= δίκη), ανάγκη, όφειλή (= χρεών), πόλεμος (= πόλεμος) φιλονικία, σύγκρουση, άγών (= έρις) και άλλες ακόμα. Τό ίδιο συμβαίνει δυστυχώς και με τους μεταφραστές των άποσπασμάτων σε άλλες γλώσσες.*

Φοβούμαι ότι τό ίδιο λάθος κάνουν και πολλοί άναγνώστες άλλοι από άγνοια κι άλλοι γιατί παρασύρονται από λαθεμένες άποδόσεις.

Γι αυτό θεωρώ άναγκαίο, πριν έπιχειρήσω μιάν άπόδοση του άποσπάσματος στή σημερινή γλωσσική μορφή, νά έρευνηθεί έδώ ή σημασία τεσσάρων λέξεων του άποσπάσματος.

πόλεμος - δίκη - έρις - χρεών.

Ή λέξη πόλεμος είναι όμόρριζη μέ τό ρήμα πελεμίζω πού είναι όμόρριζος έπεκτεταμένος τύπος του ρήματος πάλλω. Ή αρχική σημασία κινώ, σείω, κάνω κάτι νά τρέμει-όδήγησε στή δημιουργία της λέξης πόλεμος μέ αρχική σημασία σεισμός, δόνηση, κίνηση, κίνηση ρυθμική χεριού-χεριών, κίνηση κλάδου, άκοντίου, δόρατος, λίθου κατά τό κυνήγι και κατά τίς συγκρούσεις των ανθρώπων τήν έποχή της οργανωμένης ζωής των όρδών**. Συ-

---

* Τόν κίνδυνο αυτό δέν τον ξέφυγαν ούτε οί εκδότες του έργου, «Die Fragmente der Vorsokratiker» Hermann Diel und Walter Kranz. (Ή ένατη έκδοση πού χρησιμοποιώ έγινε μέ τή φροντίδα του W. Kranz και τυπώθηκε στό Βερολίνο τό 1960).

** Τά έλληνογαλλικά λεξικά έχουν στό λήμμα, πόλεμος, ου (ό) propr. choc, d' ου tumult de combat;

Ή λεξικογράφος Ήσύχιος έρμηνεύει τή λέξη μένοντας

νακόλουθα φορτίστηκε ἡ λέξις μέ συναισθηματικό περιεχόμενο ἐξ αἰτίας τῆς προσπάθειας, καταβολῆς πάθους, ψυχικῆς δύναμης. Ἔτσι ἔγινε συνώνυμη τῆς λέξεως ἀγών, μάχη καί ἐξέφρασε τελικά τό κοινωνικό φαινόμενο πόλεμος.

Ἐὸ Διογένης Λαέρτιος σημειώνει ἐρμηνεύοντας τὴν ἄποψη τοῦ Ἡράκλειτου,

«πάντα δὲ γίνεσθαι... καὶ διὰ τῆς ἐναντιοτροπῆς ἡρμόσθαι τὰ ὄντα»

Ἡ λέξις ἐναντιοτροπή εἶναι ἐρμηνεία τῆς λέξεως πόλεμος πού ὁ ἴδιος ἀλλοῦ συγγέει μέ τὴ λέξις, ἔρις.

«τὸ μὲν ἐπὶ τὴν γένεσιν ἀγὼν καλεῖσθαι πόλεμον καὶ ἔριν... καὶ τὴν μεταβολὴν ὁδὸν ἄνω κάτω, τὸν τε κόσμον γίνεσθαι κατ' αὐτήν».

Ἡ ἀκυριολεξία τοῦ Διογένη Λαέρτιου εἶναι φανερή καί παρασύρει σέ παρανοήσεις καί παρερμηνείες.

Στό πλαστό γράμμα τοῦ Βασιλιᾶ Δαρείου πρὸς τὸν Ἡράκλειτο δίνεται καθὼς φαίνεται σωστότερη ἐρμηνεία τῆς ἄποψης τοῦ ἀποσπάσματος 80 πού ὁ γερμανὸς Otto Apelt (Diogenes Laertius, Leben und Meinungen berühmter Philosophen, Band I-II, Akademie-Verlag, Berlin 1955), μεταφράζει:

«...die sich in der göttlichen Bewegung bekunden.»

πού σημαίνει, (ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου σου βρίσκεται

κοντά στό πνεῦμα τῆς ἡρακλείτειας χρήσης, μπορεῖ ὁμως νά δημιουργεῖ παραξηγήσεις ἢ ἐρμηνεία του στά κεφάλια ιδεαλιστῶν. πόλεμος· ὁ πάντα διοικῶν λόγος, κοίτα ἀλλοῦ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξεως λόγος = νόμος φυσ.

στή θεωρία πού περιέχει γιά τόν κόσμο καί τά φαινόμενα), «πού παρουσιάζονται στή θεία κίνηση» Ἄλλά θεός σημαίνει κόσμος κι ἐπομένως, στήν κοσμική κίνηση.

Σέ ποιά σημασία λοιπόν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος τή λέξη πόλεμος; Πιστεύω ὅτι ὁ φιλόσοφος Ἡράκλειτος χρησιμοποιεῖ στό χωρίο αὐτό τή λέξη πόλεμος στή σημασία, κίνηση.

Ἡ λέξη δίκη εἶναι ὁμόρριζη τοῦ ρήματος δείκνυμι-δεικνύω-δείχνω καί σημαίνει ἀρχικά ὑπόδειξη μέ κίνηση μέρους τοῦ σώματος καί πρό πάντων μέ τό λόγο. Ἐνέχει τή σημασία, δεῖξις πού σημαίνει παράσταση κάποιου πράγματος, ἀναπαράσταση γεγονότος, τρόπο ἀπόδειξης πώς κάτι τι εἶναι κατά κάποιον τρόπο, συνέβηκε ἢ συμβαίνει κατά κάποιον τρόπο. Ἡ ὁμόρριζη ἀρχαία ἐλληνική λέξη δεικτῆριον σημαίνει, τόπος πρὸς δεῖξιν. Στή Σάμο ὑπῆρχε τόπος ὅπου ἡ Ἀθηναῖα ἔδειξε στόν Περσέα ὁμοίωμα-εἰκόνα τῆς Γοργόνας, (Μέγα Ἐτυμ. 261). Στήν ἐκκλησιαστική γλώσσα σημαίνει, εἶδος ἄμβωνα (ἀπ' ὅπου φυσικά παρασταίνεται μέ κινήσεις καί λόγια κάτι). Ἡ ὁμόρριζη ἀρχαία ἐλληνική λέξη δεικτηριάς, -αδος, σημαίνει, γυνή μίμος. Ἡ λέξη δεικῆλον, σημαίνει παράσταση, ἐπίδειξη, (Ἡροδ. 2. 171) καί δεικηλίκτας-δεικηλιστής, σημαίνει, ὑποκριτής, αὐτός πού παριστάνει κάτι, ἠθοποιός. Στό λατινικό ρῆμα dicere ἀπ' ὅπου dicio καί τό σύνθετο ju-dex βρίσκονται οἱ σημασίες λέγω-dico ἐξουσία-dicio (ἀπό τή σημ. ἔχω τόν πρῶτο λόγο, κυριαρχῶ διά τοῦ λόγου)

δικαστής-judex (= εκείνος πού δείχνει τό δίκαιο). Τά γερμανικά *zeihen*, *an-zeigen* σημαίνουν κατηγορώ καταγγέλλω – από τή σημασία τοῦ δείχνω. "Όλες αὐτές οἱ μαρτυρίες ὀδηγοῦν κι ἀναγκάζουν στήν παραδοχή ὅτι στήν πρωτόγονη Εὐρώπη –τά ἀρχαῖα ἰνδικά τό βεβαιώνουν ἐπίσης– ἀπό ὁμοιες συνθήκες ζωῆς προέκυψαν οἱ σημασίες τῶν ὁμόριζων λέξεων. Ἡ λέξη δίκη ἐνέχει στά ἀρχαῖα ἑλληνικά τή σημασία, τρόπος ἀπόδειξης ὅτι ἕνα πράγμα, γεγονός, φαινόμενο ἔχει ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἐνέχει τή σημασία, διαδικασία = τρόπος παρουσίας, κάτι πού συμβαίνει παρόμοια κατ' ἐπανάληψη. Ὁ στίχος «*αὕτη δίκη ἐστὶ βροτῶν*» ('Όδ. λ 218) σημαίνει, αὐτή εἶναι ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων, ἡ μοῖρα, τό μόνιμο χαρακτηριστικό, δηλαδή νά πεθαίνουν. Ὁ στίχος «*ἢ τ' ἐστὶ δίκη θεῶν βασιλῆων*» ('Όδ. δ 691) σημαίνει, αὐτή εἶναι ἡ συνήθεια τῶν ἰσόθεων βασιλιάδων (ἄλλους νά μισοῦν κι ἄλλους ν' ἀγαποῦν) ἡ συνήθεια, δηλαδή τό μόνιμο χαρακτηριστικό τους. Ἡ ἐπιρρηματική χρήση τῆς λέξης δίκη σημαίνει, κατά τόν τρόπο, κατά τή συνήθεια. Ἡ λέξη δίκη φορτίστηκε μέ τήν ἔννοια τοῦ, ὀρθόν, δίκαιον ἐπειδή στούς παλιούς καιρούς ἡ ἀπονομή τοῦ δικαίου, ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου βασιζότανε στό κατ' ἔθιμον δίκαιο πού προέκυψε ἀπό τήν κατ' ἐπανάληψη διανομή τῆς τροφῆς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς πρωτόγονης ὀρδῆς μέ τόν ἴδιο τρόπο, μέ τόν συνηθισμένο τρόπο. Ἐτσι ἔφτασε νά σημαίνει ἡ λέξη δίκη, δίκαιον. Ἀργότερα σήμαινε ἡ λέξη δικαιοσύνη καί στόν Ἡράκλειτο, ἀπόσπασμα 28, δηλώνει τήν προσωποποιημένη θεότητα Δίκη. Κι

ἔδῳ εἶναι ἀκριβῶς πού γίνεται τό μέρδεμα στίς κεφαλές πολλῶν ἀνίδεων ἀπό κοινωνική ἱστορία, γλώσσα καί γλωσσολογία φιλοσόφων, φιλολόγων καί γλωσσολόγων καί τά κάνουν μούσκεμα.

Σέ ποιά σημασία χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος τή λέξη δίκη;

Πιστεύω ὅτι ὁ φιλόσοφος Ἡράκλειτος χρησιμοποιεῖ τή λέξη δίκη στή σημασία, μόνιμο χαρακτηριστικό.

Ἡ λέξη ἔρις δέν παρουσιάζει προβλήματα ἀπόδοσης. Συγγενεῦει μέ τή ρίζα τοῦ ρήματος ἐρέθω πού σημαίνει, κίνηση, διέγερση, ψυχική διέγερση «θυμοβόρος ἔρις», ἀντιφορά. Μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ἡ ἀρχική σημασία της μέ τίς λέξεις ἐναντίωση, ἀντιφορά, διαφορά στή σημασία τῆς ἡρακλείτειας λέξης-ὄρου *διαφερόμενον* (=ἀντίστροφον κίνησιν ἔχον), ἐρίζον, τά διαφερόμενα στοιχεῖα – τά ἀλλήλως ἐρίζοντα. Κι αὐτή ἡ λέξη ὅμως μπορεῖ νά παρουσιάσει προβλήματα στήν ἀπόδοση, ἂν συγχιστεῖ ἡ ἀρχική της σημασία μέ τίς λέξεις φιλονικία, διένεξη, ἄμιλλα, ἀνταγωνισμός. Στόν Ὅμηρο πού κοντά στή γλώσσα του βρίσκεται ὁ Ἡράκλειτος, (γνώριζε καλά τό ἔργο τοῦ Ὁμήρου καί μάλιστα καταπολεμάει κάποιες ἀπόψεις καί τήν ἐξυπνάδα τοῦ ποιητῆ. ἀπ. 42. 56.) ἡ λέξη ἔρις εἶναι συνώνυμη, ἐννοιολογικά συγγενής μέ τίς λέξεις πόλεμος, μάχη, ἀγώνας, ἄμιλλα.

Σέ ποιά σημασία χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος τή λέξη ἔρις;

Πιστεύω ὅτι ὁ Ἡράκλειτος χρησιμοποιεῖ τή

λέξη ἔρις στή σημασία τοῦ ἐναντίωση.

Ἡ λέξη *χρεών*, ἄκλιτη μετοχή τοῦ ρήματος *χράω-χρέω* προέρχεται ἀπό τό λεξιλόγιο τῆς μαυτικῆς δραστηριότητος καί σημαίνει, τό διακηρυττόμενον ὑπό τοῦ μαντείου, αὐτό πού πρέπει νά γίνῃ. Ὁ Ἡρόδοτος (7.17) χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφραση «*τὸ χρεῶν γίνεσθαι*». Ἡ ἀρχική σημασία τοῦ ρήματος *χράω* εἶναι, χορηγῶ ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖον. Ἡ μετοχή ἐνέχει τή σημασία, τό ἀναγκάζον πού βρίσκεται σημασιολογικά στίς ἐκφράσεις κατὰ τό ἀναγκαῖον, κατ' ἀνάγκην. Τό ρῆμα ἔχει κι ἄλλες σημασίες πού ἀναπτύχτηκαν ἀργότερα ὅπως, ἔχω τήν τάση νά κάμω κάτι, ἔχω τήν κλίση νά πράξω κάτι κακό.

Σέ ποιά σημασία χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος τή λέξη *χρεών*;

Πιστεύω ὅτι ὁ Ἡράκλειτος χρησιμοποιεῖ τήν ἄκλιτη, χωρίς ἄρθρο λέξη *χρεών* στή σημασία πού ἰσοδυναμεῖ ἐννοιολογικά μέ τή λέξη ἀνάγκη.

Καί τώρα ἡ ἀπόδοση:

Πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι ἡ κίνηση εἶναι κοινή καί γενική γιά ὅλο τόν κόσμον (=σύμπαν), ἡ ἐναντίωση μόνιμο χαρακτηριστικό καί ὅτι τά πάντα γίνονται ἐξ αἰτίας τῆς ἐναντίωσης κατ' ἀνάγκη. (ἀπ. 80).

Μιά πιά ἀναπτυγμένη ἀπόδοση μπορεῖ νά προφυλάξει ἀπό παρανοήσεις –ἀλλά ὑπάρχει κίνδυνος νά δημιουργεῖ παραξηγήσεις. Δέν εἶναι ὑποχρεωτική γιά κανένα, ἂν καί μπορεῖ νά εὐκολύνει τήν κατανόηση τοῦ ἀποσπάσματος ἢ νά δώσει ἀφορμές

για καθαρότερη σύλληψη του νοήματος. Μ' αυτή την επιφύλαξη και την ελπίδα καταγράφω ἐδῶ μιὰ διευρυμένη μορφή τῆς παραπάνω ἀπόδοσης. Χρησιμοποιῶ τὸν ὄρο ἀπόδοση, γιατί ὁ ὄρος μετάφραση δέν ἀποδίνει τό στοιχεῖο τῆς ἐρμηνείας πού ἐνσωματώνεται στήν ἀπόδοση.

Πρέπει νά καταλάβουμε καί νά ξέρουμε ὅτι ἡ κίνηση εἶναι κοινή καί γενική γιά ὅλον τόν κόσμον (=σύμπαν), ἡ ἐναντίωση μέσα σέ κάθε στοιχεῖο τοῦ κόσμου ἐνδοκοσμικό μόνιμο χαρακτηριστικό καί ὅτι τά πάντα γίνονται ἀλλάζοντας ἐξ αἰτίας τῆς ἐναντίωσης κατ' ἀνάγκη.

Ἄλλοι δέν ἱκανοποιοῦνται καί δέ συμφωνοῦν μποροῦν νά τροποποιήσουν –μένοντας στό πνεῦμα τοῦ ἀποσπάσματος– τήν ἀπόδοση. Χρέος μας εἶναι νά ἐννοήσουμε, νά ἐκτιμήσουμε καί νά χρησιμοποιήσουμε τό περιεχόμενό του.

Ὡς πρὸς τή λέξη χρεῶν-ἀνάγκη, πρέπει νά λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τίς γινῶμες ἀρχαίων σχολιαστῶν* «ἐδόκει δὲ αὐτῷ καθολικῶς μὲν τάδε· ἐκ πυρὸς τὰ πάντα συνεστάναι καὶ εἰς τοῦτο ἀναλύεσθαι· πάντα δὲ γίνεσθαι καθ' εἰμαρμένην καὶ διὰ τῆς ἐναντιοτροπῆς ἡρμῶσθαι τὰ ὄντα· καὶ πάντα ψυχῶν εἶναι καὶ δαιμόνων πλήρη.» καὶ «πυρὸς γὰρ ἀμοιβὴν εἶναι φησιν Ἡ. πάντα. ποιεῖ δὲ καὶ τάξιν τινὰ καὶ χρόνον ὠρισμένον τῆς τοῦ κόσμου μεταβολῆς κατὰ τινὰ εἰμαρμένην ἀνάγκην.» Ἐδῶ ἡ ἀνάγκη, βρίσκεται πάνω ἀπὸ τήν εἰ-

---

* Diels/Kranz πάντα καθ' εἰμαρμένην A1 (I 140, 10 vgl. 22) εἰμαρμένη ἀνάγκη A5 (I 145, 15).

μαρμένη, πού ἔχει μερικότερη σημασία καί εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης.

Ἔτσι ὁ Ἡράκλειτος, εἰσδύει βαθύτερα καί ὑπογραμμίζει μέ ἀνέκλητη ἐπιμονή τή νομοτέλεια πού διέπει τόν κόσμον, τήν κίνηση καί τή διαπάλη τῶν ἀντιθέτων πού εἶναι σύμφυτη μ' αὐτόν.

Ἡ ἐπιστήμη μας σήμερα ἀποδέχεται κι αὐτή τήν ἀρχή του.